

УДК 343.6

[HTTPS://ORCID.ORG/0000-0002-8180-0960](https://orcid.org/0000-0002-8180-0960)**Киренко Сергій Георгійович,**

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри цивільного та кримінального права

юридичного факультету

Інституту управління, технологій та права

Державного університету інфраструктури та технологій,

м. Київ, Україна

Пісклов Данило Романович,

студент 2 курсу магістратури

юридичного факультету

Інституту управління, технологій та права

Державного університету інфраструктури та технологій,

м. Київ, Україна

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ДОВЕДЕННЯ ДО САМОГУБСТВА

Анотація. Людське життя є ціннісною категорією, крізь призму якої оцінюється суспільство в цілому і кожна людина зокрема, як благо. З огляду на це право людини на життя становить основу гуманістичних засад діяльності суспільства. Саме тому держава повинна гарантувати кожному індивіду реалізацію цього права за допомогою створення умов гідного та безпечного існування громадян та необхідного рівня правової захищеності. Наукова робота присвячена аналізу відповідальності за злочин, передбачений статтею 120 Кримінального кодексу України. Досліджено проблемні аспекти, що містяться у диспозиції даної статті та встановлено необхідність вдосконалення чинного законодавства про кримінальну відповідальність. Проаналізовано способи вчинення даного злочину.

Актуальність даної роботи полягає у негативній практиці реалізації відповідальності за доведення до самогубства, адже способи доведення з часом змінюються та вдосконалюються, що призводить до збільшення кількості самогубств серед суспільства, а показники притягнення до відповідальності за це погіршуються з кожним роком.

Проблематика теми прослідковується в недопрацюванні викладеної у чинному Кримінальному кодексі України (далі - ККУ) диспозиції 120 ст., навіть після проведених змін, кількість доведених обвинувачень не збільшилась, кваліфікація даного злочину не полегшилась, що призводить до уникнення відповідальності особами, винними у смертях.

Вирішити проблему можна через деталізацію складу злочину «доведення до самогубства», зокрема, обширного тлумачення «інших дій, що сприяють вчиненню самогубства», задля покращення показників притягнення до відповідальності винних, полегшення роботи працівників правоохоронних органів та покращення психологічного здоров'я соціуму, особливо людей, які мали спробу самогубства, через замах на доведення до самогубства – це становить мету наукової роботи.

Ключові слова: злочин, доведення до самогубства, замах на доведення до самогубства, кримінально-правова характеристика, кримінальна відповідальність, шантаж, примус до протиправних дій, систематичне приниження людської гідності.

Annotation. Human life is a valuable category, as through its prism it is evaluated the society as a whole and each person in particular as a good. Therefore, the human right to life is the basis of the humanistic foundations of the social organism. That is why the state must guarantee the realization of this right by every individual in the way of creating conditions for a dignified and safe existence of citizens and the necessary level of legal protection. Scientific work is devoted to the analysis of the crime provided by article 120 of the Criminal Code of Ukraine.

The problematic aspects contained in the disposition of this article and the need to improve the current law on criminal liability are identified. The ways of committing this crime are analyzed.

The relevance of this work lies in the negative practice of realizing responsibility for committing suicide, as the methods of committing suicide change and improve over time, which leads to an increase in the number of suicides in society, and the number of prosecutions for this increases every year. The problem of the topic is traced to the incompleteness of the provision of artic. 120 set out in the current Criminal Code of Ukraine, even after the changes, the number of proven accusations did not increase, the qualification of this crime was not eased, which leads to the avoidance of responsibility, by the persons responsible for the deaths.

The problem can be solved by detailing the composition of the crime of "leading to suicide", in particular, an extensive interpretation of "other actions that contribute to the commission of suicide", in order to improve the indicators of bringing perpetrators to justice, facilitate the work of law enforcement officers and improve the psychological health of society, especially people, who had attempted suicide, due to an attempt to lead to suicide - this is the purpose of the scientific work.

Key words: *crime, leading to suicide, suicide attempt, criminal and legal characteristics, criminal liability, blackmail, coercion to unlawful acts, systematic humiliation of human dignity.*

Постановка проблеми. Здійснення реформи щодо вдосконалення українського законодавства має реалізовуватися у відповідності з конституційним принципом, який заявляє про права людини на життя, здоров'я, гідність, недоторканність, захищеність, а також визначає суспільну значимість правової та соціальної політики держави. Говорячи про гарантованість прав і свобод людини і громадянина в Україні, слід зазначити, що їх забезпечення реалізується у відповідності до норм міжнародного права. У зв'язку з актуалізацією проблеми самогубств у останні роки Верховна Рада 8 лютого 2018 р. ухвалила закон «Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо встановлення кримінальної відповідальності за сприяння вчиненню самогубства)». Викладена в новій редакції ст. 120 КК встановила кримінальну відповідальність за схиляння до самогубства та вчинення інших дій, які сприяють вчиненню суїциду. Це пов'язано з активним розвитком всесвітньої мережі Інтернет, унаслідок чого виникли нові способи вчинення злочинів, пов'язаних з доведенням до самогубства.

Ознаки складу злочину в діяннях, пов'язаних з доведенням до самогубства, досить складно встановити і підтвердити, що зумовлює практичну складність притягнення обвинувачених до кримінальної відповідальності. З січня по листопад 2020 року включно в Україні за злочин, передбачений ст. 120 КК, жодне провадження не було направлено до суду. У наступні два роки ситуація не дуже змінилася. У зв'язку з цим підтверджується актуальність дослідження проблем кваліфікації та регламентації відповідальності за дане злочинне діяння.

Внесені зміни до статті 120 КК викликають необхідність тлумачення оновленого поняття «доведення до самогубства» та потребують поглибленого наукового дослідження. **Метою дослідження є** формулювання науково обґрунтованих рекомендацій по вдосконаленню чинного кримінального законодавства України у сфері боротьби з доведенням до самогубства. Для досягнення вказаної мети були поставлені наступні **завдання**: 1. Проаналізувати склад злочину, передбаченого ст. 120 КК України. 2. Дослідити становлення та розвиток вітчизняного законодавства у сфері боротьби з доведенням до самогубства. 3. Порівняти кримінальне законодавство України та деяких зарубіжних країн відносно кримінальної відповідальності за доведення до самогубства.

Теоретичну основу дослідження складають праці таких відомих вітчизняних та зарубіжних науковців, як, зокрема: О.А. Гусак, В.О. Кірієнко, О.О. Колінько, Л.І. Керик, А.А. Поліді, А.П. Тіщенко, О.В. Шаповалов, І.М. Шестопалова, Н.М. Ярмиш та інших фахівців у галузі кримінального права.

Виклад основного матеріалу. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, в другій половині ХХ століття самогубства посіли четверте місце в переліку причин смертності взагалі й перше місце серед смертей унаслідок насильницьких дій. Дані статистики свідчать про постійне зростання рівня самовбивств і спроб самогубства в останнє десятиліття у всьому світі та в Україні зокрема. Поняття

«самогубство» (або «суїцид») походить від латинського слова «sui caedere», що означає «вбивати себе». Згідно з тлумачним словником самогубство – це усвідомлене і навмисне позбавлення себе життя, як правило, самостійне і добровільне.

Самогубство – одне з найбільш суперечливих понять у суспільній свідомості і в юридичній науці. Дотепер не встановлені певні чинники, які сприяють його вчиненню. Як слушно зазначає Л.М. Шестопалова, в цьому понятті міститься досить широкий спектр причин – від психологічних розладів і міжособистісних відносин у сім'ї та суспільстві до непродуманої державної соціально-економічної політики [1, с. 13]. Враховуючі статистичні дані ВООЗ, можна стверджувати, що причини більшості вчинених суїцидів мають саме соціальний характер, так само, як і чинники вчинення злочину, пов'язаного з доведенням до самогубства чи замаху на нього. Про це свідчать також узагальнення, розроблені В.О. Кірієнко, відповідно до яких головними детермінантами, що впливають на рівень доведення до самогубства, є такі: неналежна профілактична робота (36,5%); хуліганське спрямування особи злочинця (34,2%); психічні аномалії (26,0%); вчинення злочину заради «гри» (22,6%); неблагополуччя родини (10,7%); неефективність притягнення до кримінальної відповідальності за злочин, передбачений ст. 120 КК (7,7%) [2, с. 11].

Таким чином, доведення до самогубства – злочин, який становить суттєву суспільну небезпечність, адже наслідком його вчинення є не лише посягання на життя людини, а й негативний вплив на нормальне функціонування соціуму. На основі статистичних даних, опублікованих на сайті Офісу Генерального прокурора, визначено, що станом на листопад 2022 року облікованих проваджень за період з 1 січня 2022 р. за доведення до самогубства по державі – 21, тоді як направлених з обвинувальним актом до суду – 3. Стосовно всіх зареєстрованих кримінальних правопорушень, передбачених ст. 120 КК України, не прийнято ніякого рішення. В Єдиному державному реєстрі судових рішень містяться лише 11 обвинувальних вироків, винесених до 1 січня 2019 року та 2 вирокі після названого періоду і до сьогодення, враховуючи ситуацію державі та військовий стан, наразі може бути багато випадків як самогубства, так і доведення до самогубства, але, на жаль, результативності розгляду даних справ та притягнення до відповідальності за злочин, передбачений ст. 120 ККУ ніякої.

Усього кримінальних проваджень, щодо яких винесено судові рішення, – 198 до 1 січня 2022 року, більшість з яких – це ухвали, прийняті під час проведення досудового розслідування. На підставі викладеної вище статистичної інформації можна зробити висновок про те, що наведені цифри не відображають реального стану речей. Отже, юридична недосконалість норми, складність створення доказової справи з цієї категорії проваджень зумовили зміни до статті 120 КК України, внесені 8 лютого 2018 року.

Викладена в новій редакції частина перша статті 120 КК України розширює перелік кримінально-караних способів вчинення цього злочину, що заслуговує досить позитивної оцінки, оскільки внесені зміни спрямовані на протидію суїцидам та заповнюють прогалину в законодавстві, пов'язану з відсутністю кримінальної відповідальності за будь-яке сприяння особі у вчиненні нею самогубства чи замаху на нього. Однак ретельний аналіз чинної редакції статті 120 КК України дозволяє дійти висновку щодо необхідності подальшого вдосконалення окремих її положень.

Становлення і розвиток законодавства про доведення до самогубства. Встановлено, що в історичному аспекті умовно можна виокремити п'ять етапів розвитку законодавства про самогубство та доведення до самогубства на теренах України. Перший, старослов'янський дохристиянський етап, характеризується тим, що реалізацію та охорону основних прав було засновано на родоплемінному язичницькому укладі життя, і вони виконували позитивну соціальну функцію. Навіть наведені в історичній літературі випадки доведення до самогубства мали ритуальний характер та мали на меті забезпечення інтересів роду, родини. Ці положення звичаєвого права частково було імплементовано у перші писані норми законодавства Київської Русі.

Другий, київоруський християнський етап, характеризується тим, що церковні та світські кримінальні закони греко-римського права, які привносилися на Русь одночасно з процесом хрещення, було реалізовано у Статутах великих і удільних князів, де вперше згадується доведення до самогубства.

У видатному пам'ятникові давньоруського права X століття - Руській Правді містилися норми про «душогубство», де поряд із вбивством встановлювалася відповідальність і за самогубство. Церква, у свою чергу, послідовно та систематично формувала власну, особливу систему обмежень та покарань, пов'язаних із самогубством. Так, у наказах Петра Могили містилася заборона на поховання самогубців біля церковної стіни або на освяченій землі цвинтарів. Надалі, у світському законодавстві будь-яких норм щодо самогубства не існувало, до початку XVIII століття, правове регулювання відповідних відносин здійснювалося виключно через церковні установлення.

Третій, імперський етап, характеризується посиленням абсолютизму, зменшенням авторитету духовної влади, яке мало вираження у скасуванні патріаршества та заміні цього інституту Святійшим Синодом. Однак законодавець повністю ухвалює християнські традиції щодо самогубства. Починаючи з реформ Петра Першого і до середини XIX століття, самогубство та замах на самогубство вважалися злочином. Але, на відміну від церковних норм, відбувалася диференціація відповідальності залежно від психічного стану особи в момент вчинення самогубства. Починаючи з військових артикулів Петра Першого, відповідальність за самогубство встановлювалася тільки щодо осудних осіб. Наступність законодавства прослідковувалася у новому нормативно-правовому акті, який регулював питання кримінальної відповідальності - Зводі законів Російської імперії, опублікованому в 1835 році. Стаття 347 Зводу багато в чому копіювала артикул № 164 про самогубство Артикула Військового 1715 року. В Уложенні про покарання кримінальні та виправні 1845 року у розділі десятому було передбачено цілу главу, присвячену відповідальності за вчинення діянь, поєднаних із самогубством, яка так і називалася «Про самогубство» (статті 1943-1947 Уложення). Уложення, не належать до випадків, коли особа піддає себе очевидній небезпеці чи вірній смерті за великодушним патріотизмом, для збереження державної таємниці. Або якщо жінка позбавляє себе життя чи вчиняє замах на нього для порятунку цноти або честі від насильства, що загрожує їй, і яке неможливо відвернути у ніякі інші способи.

Протириччя і повторення, що мали місце в Уложенні про покарання кримінальні та виправні від 15 серпня 1845 року, та в інших нормативно-правових актах того часу призвели до того, що було прийнято 22 березня 1903 року нове Кримінальне уложення. При складанні цього Уложення самогубство та замах на нього були визнані не караними. Однак кримінально карними залишалися дії винної особи, що спровокувала самогубство.

Аналізуючи законодавство четвертого, радянського етапу, необхідно сказати, що в перші роки становлення Радянської влади, громадянської війни та іноземної інтервенції на теренах України широко застосовувалися норми кримінального законодавства Російської імперії. Першим українським кримінальним законом став Кримінальний кодекс Української Соціалістичної Радянської Республіки 1922 року, у главі п'ятій Особливої частині якого було розміщено статтю 148, яка встановлювала відповідальність за підмову до самогубства неповнолітнього або особи, завідомо нездатної розуміти вчинене або керувати своїми вчинками. У Кримінальному кодексі Української Соціалістичної Радянської Республіки 1927 року вперше у статті 145 було застосовано термін «доведення до самогубства». Частина друга статті 145 КК Української Соціалістичної Радянської Республіки 1927 року передбачала відповідальність за доведення особи, що перебуває в матеріальній або іншій залежності від іншої особи, жорстоким поведінням останньої або іншим зловживанням її своїм становищем до самогубства або до замаху на самогубство.

Під час Великої Вітчизняної війни в умовах тотальних поразок Червоної Армії на початку війни Верховне головнокомандування СРСР видало цілу низку наказів, які забороняли за будь-яких умов здаватися у полон і фактично зобов'язували військовослужбовців обирати смерть, ніж здачу в полон. По суті, це була специфічна форма примушування державою своїх громадян до смерті з метою зміни стратегічної ситуації на фронтах війни на свою користь. У Главі III Особливої частини наступного Кримінального кодексу Української Радянської Соціалістичної Республіки 1960 року «Злочини проти життя, здоров'я, волі і гідності особи», у статті 99 передбачалася відповідальність за доведення до самогубства. У частині 1 статті 99 Кримінального кодексу УРСР 1960 року встановлювалася відповідальність за доведення до самогубства або до спроби вчинити самогубство особи, що перебуває в

матеріальній або іншій залежності від іншої особи, шляхом жорстокого з нею поводження або систематичного приниження її людської гідності. Частина 2 статті 99 Кримінального кодексу УРСР 1960 року передбачала відповідальність за доведення до самогубства або до спроби вчинити самогубство внаслідок систематичного цькування чи наклепу з боку особи, від якої потерпілий не перебував у матеріальній або іншій залежності [3, с. 44]. Підбурювання до самогубства, пособництво у самогубстві не були кримінально карними діями. У той же час підбурювання до самогубства та пособництво в самогубстві особи, не здатної розуміти значення своїх дій або керувати ними, оцінювалися як умисне вбивство або замах на умисне вбивство.

На п'ятому, сучасному етапі, після прийняття в 1996 році Конституції незалежної України, розпочалася активна розробка нового кримінального законодавства. 5 квітня 2001 року Верховна Рада України прийняла новий кримінальний закон України, який став цілком самостійним витвором українського законодавця. При його розробці було враховано як позитивні, так і негативні сторони попередніх кодексів, у тому числі й у частині, що стосується захисту життя людини від злочинних посягань. Кримінальний кодекс України статтею 120 передбачив відповідальність за доведення до самогубства.

Кримінально-правове регулювання доведення до самогубства. Законом від 8 лютого 2018 р. ч. 1 ст. 120 КК була доповнена положеннями, відповідно до яких доведення особи до самогубства або до замаху на самогубство, що є наслідком жорстокого з нею поводження, шантажу, систематичного приниження її людської гідності або систематичного протиправного примусу до дій, що суперечать її волі, схиляння до самогубства, а також інших дій, що сприяють учиненню самогубства, карається обмеженням волі на строк до трьох років або позбавленням волі на той самий строк. Щоб надати даному злочину правильної кваліфікації та визначити кримінальну відповідальність доведення до самогубства, виникає необхідність аналізу нормативно-правової бази, що складається з норм Особливої частини КК. Розглядаючи склад цього злочину, зазначимо, що його родовим об'єктом є суспільні відносини, пов'язані із забезпеченням конституційного права людини на життя і здоров'я. Благом, на яке вчиняється посягання, підтверджується його суспільна небезпечність. Додатковим об'єктом слід вважати честь та гідність особи, на які поряд з основним об'єктом здійснюють негативний вплив.

Даний злочин має матеріальний склад, тобто є закінченим з моменту доведення до самогубства або замаху на нього [4, с. 97]. Також слід зазначити, що він може мати ознаки продовжуваного злочину, інакше кажучи, може вчинятися декількома діяннями, що об'єднані єдиним злочинним наміром. Обов'язковими ознаками об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 120 КК у чинній редакції, на наш погляд, є його діяння, наслідки, причиновий зв'язок та спосіб (щодо окремих діянь). Діяння може бути у формі дії або бездіяльності: 1) доведення до самогубства або замаху до самогубства – як фізичні, так й інформаційні дії; 2) схиляння до самогубства – інформаційні дії; 3) інші дії, що сприяють вчиненню самогубства – лише дії (як фізичні, так й інформаційні дії). У формі бездіяльності – доведення до самогубства або замаху до самогубства – як фізичні дії, так й інформаційні дії. Бездіяльність у цьому випадку передбачає ненадання харчування, одягу, житла особою, яка зобов'язана за законом піклуватися про потерпілого.

При цьому, на нашу думку, не можна погодитись із законодавчим формулюванням «інші дії, що сприяють вчиненню самогубства». А.В. Горностай визнає можливість учинення замаху на злочин як шляхом вчинення дій, так і бездіяльності [5, с. 72]. Погоджуючись із наведеним судженням, слід зазначити, що обмеження діяння у ст. 120 КК України лише діями недоцільне, оскільки звужує можливості притягнення винних до кримінальної відповідальності. Тому більш вдалим є формулювання у ч. 1 ст. 120 КК України «інші діяння, що сприяють вчиненню самогубства». Спосіб може бути різним: 1) жорстоке поводження з особою; 2) шантаж; 3) систематичне приниження людської гідності; 4) систематичний протиправний примус до дій, що суперечать її волі. У зв'язку із зазначеним виникає необхідність детальніше розглянути об'єктивну сторону досліджуваного складу злочину. Дуже важливо, що способи вчинення злочину є вичерпними лише для доведення до самогубства або замаху до самогубства.

Щодо схиляння до самогубства та інших дій, що сприяють учиненню самогубства, то тут спосіб може бути будь-яким, на кваліфікацію за ст. 120 КК України не впливає. Жорстоке поводження визначається як заподіяння потерпілій особі фізичних чи моральних страждань. Пленум Верховного Суду України роз'яснює свою правову позицію щодо розуміння цього поняття в постанові від 07.02.2003 р. № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи», відповідно до якої «під жорстоким поводженням слід розуміти безжалісні, грубі діяння, які завдають потерпілому фізичних чи психічних страждань (мордування, систематичне заподіяння тілесних ушкоджень чи побоїв, позбавлення їжі, води тощо)». Загалом, це різні форми впливу на потерпілого, що характеризуються крайнім ступенем антигуманності. Як слушно зазначає О.А. Гусак, під шантажем слід розуміти «залякування винним потерпілого, завданням йому шкоди шляхом розголошення як дійсних, так і неправдивих конфіденційних відомостей, які останній бажає зберегти в таємниці, а також заподіянням іншої шкоди з метою поставити потерпілого в залежне становище або створити іншу, вигідну для винного, обстановку» [6, с. 46].

Слід наголосити, що ці відомості можуть як відповідати дійсності, так і бути помилковими. Важливим є саме характер ставлення до них потерпілого, факт того, що він не бажає їх розголошувати. Систематичне приниження честі й гідності особистості передбачає продовжувану психічну або фізичну дію, спрямовану на потерпілого. Під таким способом доведення до самогубства розуміється продовжуване вчинення з єдиною метою дій принизливого характеру, що можуть виражатися в нанесенні образ, поширенні наклепницьких відомостей, цькуванні тощо. Певні протиріччя викликає тлумачення ознаки «систематичне». Зазначимо, що під систематичністю розглядають неодноразове применшення гідності особи [7, с. 27]. Однак виникають сумніви щодо доцільності застосування введеної законодавцем приставки «систематичного» приниження людської гідності. З одного боку, навіть одиничний акт такої дії може довести до самогубства. Варто наголосити, що в цьому випадку йдеться про прямий умисел з боку особи, яка вчиняє злочин. Тобто важливим у цьому аспекті є те, щоб винна особа усвідомлювала, що завдані образи мають руйнівний вплив на потерпілого. З іншого боку, це створить додаткові складнощі із встановленням форми вини на практиці. Отже, це питання досить дискусійне і потребує поглибленого дослідження.

Систематичний протиправний примус до дій, що суперечать бажанню потерпілого, передбачає застосування по відношенню до особи певних заходів психологічного чи фізичного впливу, всупереч її волі, з метою спонукання до вчинення будь-яких діянь. Він може здійснюватися за допомогою насильства, погроз чи інших подібних прийомів. Особливої уваги потребує розгляд нових способів здійснення об'єктивної сторони злочину, передбачених диспозицією частини першої статті 120 КК України, – схиляння до самогубства, а також інші дії, що сприяють учиненню самогубства. Встановлення відповідальності за ці форми доведення до суїциду, які раніше були за межами кримінально-правового регулювання, є позитивним кроком з огляду на високий ступень їх суспільної небезпечності. Однак виникають питання щодо тлумачення цих понять, оскільки законодавець не закріплює переліку способів учинення цих дій.

На нашу думку, Верховний Суд має висловити власну правову позицію щодо трактування цих понять, оскільки занадто розширене їх розуміння є неприпустимим. Під схилянням до самогубства передусім потрібно розуміти будь-які умисні ненасильницькі дії, спрямовані на виникнення в іншій особі бажання вчинити суїцид. Цей спосіб здійснення об'єктивної сторони зазначеного злочину може реалізовуватися у формах пропозиції, умовляння, поради, переконування особи тощо. Однак це питання є досить неконкретизованим і потребує подальшого дослідження своєї суті. Щодо встановлення кримінальної відповідальності за «інші дії, що сприяють учиненню самогубства», то слід зазначити, що існують протилежні думки відносно даного словосполучення, одні науковці стверджують, що таке визначення об'єктивної сторони складу злочину не суперечить положенням, передбаченим у п. 22 ч. 1 ст. 92 Конституції України, згідно з якими за діяння, які є злочинами, відповідальність визначається винятково законами. Такі оціночні ознаки, на нашу думку, сприяють розширеному тлумаченню сенсу статті 120 КК та дозволяють правоохоронним органам збільшити можливості притягнення до кримінальної відповідальності за доведення до самогубства, що відповідає положенням про людину як

найвищу цінність (ст. 3 Конституції України) та про обов'язок держави захищати життя людини (ст. 27 Конституції України). Тому ми більш згодні з іншими науковцями, які стверджують, що таке визначення об'єктивної сторони складу злочину не відповідає положенням, передбаченим у п. 22 ч. 1 ст. 92 Конституції України.

Отже, хоча вони й потребують регламентації Кримінальним кодексом України, проте, як показала практика, передбачити вичерпний перелік способів доведення до самогубства неможливо, а тому є виправданою вказівка на «інші дії, що сприяють вчиненню самогубства». У цьому питанні вітчизняним законодавцям буде корисним міжнародний досвід кримінально-правового регулювання доведення до самогубства. Що стосується кримінального законодавства більшості західноєвропейських країн, то злочинном переважно вважаються такі дії, як схиляння до акту самогубства, сприяння або пособництво в ньому. У ч. 1 ст. 143 КК Королівства Іспанія передбачена кримінальна відповідальність за доведення до самогубства (карається позбавленням волі від 4 до 8 років), а у ч. 2 ст. 143 КК – за сприяння вчиненню самогубства (карається позбавленням волі від 2 до 5 років) [8, с. 125]. У швейцарському кримінальному кодексі в ст. 155 вказується, що ті, «хто з корисливих мотивів схиляє будь-кого до самогубства або надає йому в цьому допомогу, якщо відбувається самогубство або замах на нього, то покаранням є каторжна в'язниця строком до 5 років або тюремне ув'язнення» [9, с. 231]. Аналогічна норма закріплена на законодавчому рівні в Данії та Швеції.

У КК Австрії передбачається відповідальність за «схиляння до самогубства і надання допомоги потерпілому в цьому». Відмінною особливістю кримінального законодавства Французької Республіки є те, що в ст. 223-13 на законодавчому рівні закріплюється відповідальність за рекламування та пропагування товарів, послуг, засобів чи методів, у результаті застосування яких з'являється можливість заподіяння собі смерті. За підбурювання особи до самогубства (ст. 223-13) передбачено три роки тюремного ув'язнення та штраф у розмірі 45 000 євро, якщо підбурювання спричинило самогубство або спробу самогубства. Кваліфікуючою ознакою є неповноліття потерпілого – до досягнення 15-ти років (покарання – п'ять років тюремного ув'язнення та штраф у розмірі 75 000 євро) [10, с. 233].

Суб'єкт даного складу злочину – загальний, тобто фізична осудна особа (громадянин України, громадянин іноземної держави, особа без громадянства), яка до моменту вчинення злочину досягла шістнадцятирічного віку. Суб'єктивна сторона виражається в психічному ставленні особи до вчиненого нею діяння (дії або бездіяльності) і його суспільно небезпечних наслідків. Вина – обов'язкова ознака суб'єктивної сторони. Кримінальна відповідальність за невинне заподіяння шкоди не допускається. У випадках доведення особи до самогубства це положення має особливе значення. Адже тут необхідним є встановлення саме цілеспрямованих дій особи, що сприяли формуванню рішучості потерпілого на позбавлення себе життя. В іншому випадку будь-який факт самогубства в результаті якого-небудь зовнішнього впливу, що не переслідує мети доведення до самогубства особи, наприклад, відмова у взаємності в любові, затримка заробітної плати на роботі, словесна репліка або негативне побажання особі, сказане в пориві гніву, може бути розцінений як доведення до самогубства.

Доведення до самогубства – це усвідомлена діяльність винної особи, яка формує у потерпілого стійку мотивацію на самогубство. Професори М.І. Бажанов та В.В. Сташис указували, що суб'єктивна сторона доведення до самогубства визначається виною, яка може бути як у формі умислу, так і у формі необережності [11, с. 109]. Професор В.К. Гришук вважає, що суб'єктивна сторона цього складу злочину характеризується прямим умислом щодо діяння та умислом або необережністю щодо наслідків [12, с. 327]. Ми погоджуємося з такою позицією В.К. Гришука, оскільки він більш конкретизовано розглядає психічне ставлення окремо до діяння та наслідків. У разі призначення покарання встановлення форми вини у ставленні до суспільно небезпечних наслідків є важливим, оскільки впливає на строк покарання: за доведення до самогубства або замаху на самогубство, що вчинене умисно, має бути більший строк покарання, а за вчинене з необережності має бути менший строк покарання.

До речі, коли особа вчиняє кримінальне правопорушення, регламентоване статтею 152 КК України (згвалтування), вона може не передбачати можливості настання наслідків у виді вчинення самогубства потерпілим (ч. 5 ст. 152 КК України). При цьому додаткова кваліфікація за ст. 120 КК України не потрібна.

Статтею 120 Кримінального кодексу ч. 2 передбачається ряд кваліфікуючих ознак, що підвищують ступінь суспільної небезпечності даного злочину, вчиненого за їх наявності. До них належить учинення діяння: щодо особи, яка завідомо для винного перебуває в матеріальній чи іншій залежності від нього; щодо двох або більше осіб. Особливо кваліфікуюча ознака вказана у ч. 3 – щодо неповнолітнього. Водночас заслуговує на підтримку пропозиція Д.А. Кривоконь доповнити перелік суб'єктів цього складу злочину вказівкою на службову особу [13, с. 92], оскільки дії службових осіб можуть значно підвищити суспільну небезпечність учиненого злочину. При цьому пропонуємо здійснити таку вказівку в ч. 2 ст. 120 КК України. Також у ч. 2 ст. 120 КК України варто додати іншу кваліфікуючу ознаку – вчинення групою осіб, тому що в одних випадках такі групові дії підвищують суспільну небезпечність учиненого злочину, а в інших – без сприяння співучасників учинення цього злочину було би взагалі неможливим.

Самогубства вчиняються з різних причин (соціальних, психологічних, економічних), а також є наслідком злочинів, зокрема доведення до самогубства. Кваліфікація даного злочину викликає певні труднощі у правозастосовній діяльності. Найчастіше ці проблеми виникають у встановленні вини, причинного зв'язку між діями винного та смертю потерпілого. Також певні складнощі можуть виникнути у відмежуванні доведення до самогубства від суміжних складів злочину. Самогубство часто вчиняється з відчаю, причину якого часто відносять до психічних розладів. Але саме по собі самогубство не є злочинним діянням. Злочинними є саме діяння, які призвели до таких дій, тобто доведення до самогубства. Суспільна небезпечність даного злочину підтверджується його об'єктом, тобто благом, на яке спричинено посягання. Такий злочин, як доведення до самогубства, завдає шкоди, яка не має відповідного еквіваленту: людина позбавляється найціннішого – життя.

Особливістю цього злочину є те що, суспільно небезпечні наслідки спричиняються не безпосередньо винним, не його діями, які прямо спрямовані на заподіяння смерті. Потерпілий сам позбавляє себе життя у результаті певних дій винного. Основний склад доведення до самогубства (ч.1 ст. 120 КК України) належить до нетяжких злочинів. Винний здійснює такий психологічний вплив на потерпілого, який відіграє вирішальну роль у виборі потерпілого позбавити себе життя. Психологічний вплив викликає у жертви такі негативні стани, як фрустрація, депресія, стрес, афект, почуття страху, беззахисність, образа, безсилля, замкненість тощо, які й призводять часто до самогубства. Тобто злочинець моделює свою поведінку, щоб спровокувати жертву до замаху на самогубство.

Відповідальність можлива лише, якщо особу підштовхнули до самогубства неправомірними діями, які передбачені нормою КК України. Отже, перший спосіб – жорстоке поводження, яке є оціночним поняттям. У криміналістиці це поняття розглядається як найвищий ступінь приниження індивіда. Для того, щоб у кожному конкретному випадку визначити цю міру приниження особистої гідності, людини слід установити: обсяг прав та обов'язків обвинуваченого й потерпілого, у тому числі відносини, їх взаємозалежності; психологічну характеристику потерпілого (його темперамент, характер, звички, фізіологічний стан); ставлення обвинуваченого до наслідків своїх вчинків [14, с. 475].

У науковій літературі містяться різні визначення поняття «шантаж». Одні автори зазначають, що шантаж – це погроза (заякування погрозою) розголосити відомості, які потерпілий бажає зберегти в таємниці, або такі, що можуть його принизити чи скомпрометувати (відомості про хворобу, позашлюбні стосунки тощо) [15, с. 34]. Ці відомості можуть бути як правдивими, так і неправдивими. Важливо, що вони мають такий характер, що потерпілий не бажає їх розголошувати. Інші зазначають, що це заякування потерпілого якимись негативними наслідками, що можуть настати для нього чи його близьких, якщо потерпілий не вчинить певну дію (кілька дій) або не утримається від її (їх) вчинення [16, с. 277].

Під примусом до протиправних дій більшість науковців розуміють фізичний або психічний вплив на особу з метою спонукання її до дій, вчинення яких заборонено законодавством. О.А. Гусак, у свою чергу, пропонує замінити слово «протиправних» на слова «небажаних для потерпілого», оскільки особу можна довести до самогубства шляхом примушування її до дій, які є правомірними, але небажаними для потерпілого, наприклад, правомірного звільнення з роботи, а також внаслідок повідомлення хоча й таких,

що принижують гідність особи, але достовірних, таких, що відповідають дійсності, відомостей (за умови, що вони повідомлялися не в образливій чи цинічній формі) [17, с. 111].

Д.О. Міські цілком слушно ставить запитання: «Проаналізовані форми – це діяння чи спосіб доведення до самогубства?» Проаналізувавши визначення діяння як обов'язкової ознаки об'єктивної сторони складу злочину та способу вчинення злочину – як факультативної ознаки, можна дійти висновку, що аналізовані форми доведення до самогубства виступатимуть способом, що збігається з дією, а саме жорстоким поводженням, шантажем, примусом до протиправних дій, систематичним приниженням людської гідності потерпілої особи [18, с. 58]. Даний злочин має матеріальний склад, який є закінченим з моменту доведення до самогубства або замаху на нього. Також він належить, як правило, до продовжуваних злочинів, адже насильство може бути вчинене в одному місці, а потерпілий може вчинити самогубство в іншому. Оскільки даний злочин має матеріальний склад, то припускається наявність суспільно небезпечного діяння, його наслідків та причинного зв'язку між ними.

Існує певна складність встановлення причинного зв'язку між діями винного та смертю потерпілого, в результаті чого постає проблема доведення вини у даному злочину. Тому призначення та проведення різноманітних судових експертиз у справах про доведення до самогубства є одним з основних джерел отримання доказової інформації. Експертиза встановлює причину смерті потерпілого, психічний стан потерпілого, в якому він знаходився до вчинення самогубства, та чи є причинний зв'язок між діями обвинуваченого та психічним станом потерпілого. Поведінка злочинця під час вчинення злочинних дій пов'язана з моральними, психологічними проявами та властивостями. Психологи в особі злочинця вирізняють такі дефекти: індивідуальну правосвідомість, патологію потреб сфери особистості та психічного розвитку. До найбільш загальних рис насильницьких злочинців відносять егоїзм, нехтування інтересів і думки членів суспільства, відсутність здатності й бажання поставити себе на місце потерпілого, жорстокість, афективний характер поведінки.

Кваліфікація сучасних проявів доведення до самогубства. Сучасна злочинність в Україні постійно перебуває в динаміці не лише за кількісними, а й якісними показниками. З еволюцією людства та розвитком технічного прогресу з'являються нові, раніше не існуючі, форми суспільно небезпечних діянь. Так, з появою та розвитком Інтернету виникли нові способи вчинення різних злочинів (переважно корисливого характеру). Нашу увагу привернуло злободення на цей час протиправне посягання – доведення до самогубства через використання телекомунікаційних мереж. При цьому новий спосіб доведення до самогубства набирає обертів у світі разом із зростанням кількості постійних користувачів мережі Інтернет. Смерть від суїциду займає друге місце в Україні після природної смерті і смерті від зовнішніх причин. Більшість осіб, які вчинили самогубство, – підлітки у віці до 14 років. У психологічних дослідженнях доведено, що «жертви кіберзалежності серед підлітків у 1,9 рази частіше вдаються до суїциду, отже, трансформаційні процеси глобалізаційного суспільства спричинили нове соціальне явище – кіберсуїцид, тобто самогубство прямо або побічно пов'язане з online-агресією» [19, с. 64]. «Групи смерті» стали відомі широкій громадськості весною 2016 р., коли в РФ розгорівся скандал навколо груп у соцмережах із суїцидальною тематикою. На той момент засоби масової інформації повідомили про самогубства 130 підлітків, підписаних на такі групи.

Такі групи, що доводять дітей до самогубства, сьогодні стали популярні й в Україні. У лютому 2017 р. різко зросла кількість пошукових запитів на тему ігор, фіналом яких стає спроба вчинити самогубство. Українська кіберполіція попереджала, що у «ВКонтакте» такі спільноти ведуть кваліфіковані психологи, які й схиляють дітей до суїциду. За інформацією кіберполіції, на сьогодні вже більше 13 000 дітей щодня заходять у такі групи й стають потенційними жертвами кураторів гри. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, у 2021 році в Україні було вчинено близько 8 тисяч актів суїциду. Зазвичай правоохоронці припиняють провадження у справах про самогубство, не знайшовши слідів насильства на тілі загиблих. Аналіз матеріалів досудового розслідування засвідчив, що версію доведення до самогубства належним чином не розслідують або й взагалі ігнорують [20, с. 33].

Судова практика свідчить, що самогубство часто вчиняється особами, які не досягли повноліття. Через високу латентність доведення до самогубства та відсутність до 7 березня 2018 р. норми в

Кримінальному кодексі України, яка б давала можливість притягати до відповідальності за доведення до самогубства через мережу Інтернет, оцінити реальну ситуацію і стан проблеми вкрай складно. Першим кроком для усунення такої прогалини став Закон України «Про внесення зміни до статті 120 Кримінального кодексу України щодо встановлення кримінальної відповідальності за сприяння вчиненню самогубства» від 8 лютого 2018 р., Поява таких нормативних змін була підтримана громадськістю, але й зазнала певних критичних зауважень з боку експертів. На нашу думку, нове поняття «доведення особи до самогубства» потребує перегляду правової оцінки діяльності «груп смерті» в соціальних інтернет-мережах та мобільних додатках IP телефонії. Отже, видається актуальним дослідження вказаної проблематики, яке допоможе представникам правоохоронних органів правильно кваліфікувати такі посягання проти неповнолітніх. Розглянемо найбільш типові ситуації протиправних дій. До першого варіанту ми відносимо випадки, коли підлітки, що є учасниками таких груп та яким через соціальні мережі або sms-повідомлення було призначено день зведення рахунків з життям, прибували на місце запланованого самогубства, але не змогли його здійснити, і їм «допомагали» це зробити інші люди. Так, у лютому 2016 р. у соціальних мережах був поширений відеозапис самогубства неповнолітнього хлопчика: підліток підходить до огорожі моста, дивиться вниз, не наважується зробити крок, однак зненацька з різних боків з'являються дві особи, одна з яких трохи піднімає неповнолітнього і штовхає його, хлопчик падає, чоловіки поспішно тікають. Такі протиправні дії винних (сприяння падінню неповнолітнього потерпілого з мосту) слід кваліфікувати як умисне вбивство (ч. 2 ст. 115 КК України). Інкримінування конкретних кваліфікуючих ознак умисного вбивства (ч. 2 ст. 115 КК України) залежить в таких випадках від встановлених і доведених під час досудового розслідування додаткових обставин: щодо двох або більше осіб (п. 1 ч. 2 ст. 115 КК України), щодо малолітньої дитини (п. 2 ч. 2 ст. 115 КК України), вчинення групою осіб за попередньою змовою (п. 12 ч. 2 ст. 115 КК України) тощо. За умови виявлення таких випадків загибелі неповнолітніх необхідно встановити ознаки вбивства, зокрема, виявити ознаки об'єктивної сторони: 1) діяння – посягання на життя іншої особи, спрямоване на порушення функцій чи анатомічної цілісності життєво важливих органів іншої людини; 2) наслідки – біологічна смерть потерпілого; 3) причинний зв'язок між указаним діянням і наслідками. Важливо пам'ятати, що вбивство є закінченим з моменту настання біологічної смерті потерпілого.

Далі розглянемо типовий варіант ситуації за відповідного протиправного впливу на неповнолітнього. Найбільшу складність у слідчих під час кримінально-правової оцінки викликають випадки, коли підліток, втягнутий в діяльність «груп смерті», все ж самостійно вчиняє дії, що призводять його до смерті. Такі дії винних, які спонукають неповнолітнього до самогубства, можуть отримувати різну правову оцінку. Перший варіант – це умисне вбивство, відповідальність за яке передбачене ст. 115 КК України. Це вбивство винним шляхом опосередкованого заподіяння («посереднє» виконання) шкоди потерпілому. Для того щоб інкримінувати винному склад вбивства, необхідно довести, що потерпілий не міг усвідомлювати свої дії та їх наслідки і (або) керувати ними. Така здатність підлітком могла бути втрачена в результаті сильного психологічного впливу з боку інших осіб, що схилили потерпілого до самогубства. За результатами посмертних комплексних психолого-психіатричних експертиз, проведених за знайденими записами і малюнками, встановлено, що в останні дні і тижні свого життя діти були схильні до суїциду.

На нашу думку, при цьому слід враховувати вік потерпілого. Спочатку розглянемо ситуацію, коли неповнолітньому вже виповнилося 14 років. Відповідно до ч. 2 ст. 22 КК України неповнолітня особа з 14 років може бути притягнута до кримінальної відповідальності за окремі умисні злочини проти життя і здоров'я, які вчинені проти іншої особи. Отже, законодавець вважає, що вже з 14 років неповнолітній здатний адекватно оцінювати і суспільну небезпеку, і соціальну значимість позбавлення життя людини. Однак, якщо він здатний це зробити по відношенню до іншої людини, то може оцінити наслідки руйнівних дій і щодо себе. Інша справа, що і в цьому випадку психіка підлітка остаточно не сформована, йому властиві імпульсивність, бажання наслідувати інших, інтерес до незвичайного і таємничого тощо. Однак принципово те, що він усвідомлює наслідки вчинення дій, спрямованих на заподіяння смерті. Таким чином, якщо йдеться про самогубство неповнолітніх осіб, які досягли 14 років, здатних розуміти

зміст скоєних дій і ними керувати, то немає підстав вважати вчинене особами, які схилили підлітка до суїциду, вбивством. Такі дії, за наявності відповідних обставин, слід кваліфікувати за ст. 120 КК України.

Інша ситуація, коли потерпілим є малолітня особа. Отже, якщо за висновком експертів, потерпілий, який не досяг 14 років, через наявний у нього психічний розлад, який виник у результаті схилення його до самогубства, не міг розуміти зміст вчинених ним дій і (або) ними керувати, то в цьому випадку також необхідно вести мову про вчинення вбивства і кваліфікувати таке схилення за ч. 2 ст. 115 КК України. Така позиція знайшла підтримку й в теорії кримінального права. Наприклад, Г.Н. Борзенков вважає, що доведення до самогубства або схилення до самогубства малолітньої дитини, що не усвідомлює своїх дій, слід розглядати як вбивство шляхом опосередкованого заподіяння смерті і кваліфікувати як вбивство [21, с. 371]. Є в доктрині й дещо інші позиції. Так, на думку М.І. Хавронюка, схилення до самогубства, якщо воно систематично вчинювалося щодо малолітнього і спричинило самогубство, за певних обставин може бути розцінене як умисне вбивство [22, с. 484]. Тобто вчений не заперечує можливість психічного пригнічення волі неповнолітнього, але доповнює необхідністю доведення такого неодноразового (3 і більше разів) впливу на свідомість потерпілого.

Отже, доктринальна позиція, згідно з якою доведення до самогубства малолітньої особи оцінюється як вбивство «руками» потерпілого (посереднє заподіяння шкоди), не знаходить підтримки в судовій практиці. Це, ймовірно, можна пояснити тим, що слідчі і судді не вважають достатніми для кваліфікації скоєного винними особами як вбивства наявність зазвичай непрямого умислу щодо самогубства малолітнього і опосередкованого причинно-наслідкового зв'язку між діями винних осіб і смертю потерпілих. Крім того, обставини справи не завжди вказують на користь відсутності у дитини іншого, крім самогубства, варіанту дій. Згадуючи, що самогубство потерпілого є гострою психічною реакцією на психотравмуючу ситуацію, але через те, що кожній людині притаманні індивідуальні психічні особливості, які формуються в процесі розвитку організму, одна й та сама психотравмуюча ситуація на різних людей впливає порізно і може спричинити різні наслідки залежно від фізичного та психічного стану конкретної особи. Так само і реакція дитини на стрес у формі суїцидальної поведінки для винного не завжди є передбачуваною, закономірною. Тому в такій ситуації слідчим слід довести, що винний усвідомлював, що у неповнолітнього потерпілого не було інших варіантів для уникнення самогубства. Відсутні в матеріалах кримінальних проваджень і висновки судових психіатрів про нездатність потерпілого усвідомлювати свої дії та їх наслідки і (або) керувати ними. Слід звернути увагу й на доведення в розглянутих випадках умислу на позбавлення життя неповнолітніх потерпілих, втягнутих в діяльність «груп смерті». Якщо прямий або непрямий умисел не буде встановлено, то кваліфікація доведення або схилення до самогубства малолітніх за ст. 115 КК України буде взагалі неможлива, оскільки вбивство передбачає тільки умисне вчинення відповідних діянь.

Доведення умислу необхідно здійснювати на основі аналізу механізму схилення дітей до самогубства. З кримінально-правової точки зору спілкування учасників та організаторів (модераторів) сторінок в соціальних мережах має велике доказове значення. На завершальному етапі особи, які схиляють дітей до самогубства, встановлювали з ними безпосередній контакт, отримували інформацію про реальних, а не віртуальних (можливо – підставних) потенційних дітях-самогубців, дізнавалися про їх неповнолітній вік, про їх готовність або неготовність вчинити необхідні дії. Якщо дитина була не готова або боялася піти з життя, їй допомагали подолати страх, давали певні поради і вказівки. Отримання всієї цієї інформації свідчить поряд з іншими ознаками про прямий умисел на позбавлення життя підлітків. Разом з тим за умов недоведення умислу на позбавлення життя неповнолітніх, але встановлення експертами психічної хвороби, яка виникла в результаті застосування спеціальних методик суб'єктами, що здійснювали через соціальні мережі психологічний вплив на дітей, умисне спричинення такої хвороби утворює склад злочину, передбачений ч. 1 ст. 121 КК України. За встановлення необережного ставлення до смерті неповнолітнього потерпілого, у якого виникла психічна хвороба за зазначених обставин, дії винного слід кваліфікувати за ч. 2 ст. 121 КК України – як умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, що спричинило смерть потерпілого.

Другий варіант правової оцінки таких дій – це доведення до самогубства, відповідальність за яке передбачене ст. 120 КК України. Під час кваліфікації доведення до самогубства, якщо воно було вчинене щодо неповнолітнього (ч. 3 ст. 120 КК України) слід спочатку довести такі альтернативні діяння: жорстоке поводження з особою, шантаж, систематичне приниження людської гідності або систематичний протиправний примус до дій, що суперечать її волі, схиляння до самогубства, а також інші дії, що сприяють вчиненню самогубства. До жорстокого поводження окремі науковці відносять і випадки психічного насильства, застосовуваного щодо неповнолітніх організаторами закритих груп в соціальних мережах. Дійсно, психологічний вплив, що приводить підлітків до психічного розладу у формі суїцидальної схильності, може бути віднесено до жорстокого поводження, яке не обов'язково має полягати в будь-якому фізичному впливі на потерпілого Так, А.І. Коробєєв вважає, що поняттям жорстокого поводження охоплюються «різні форми впливу на потерпілого, що характеризуються крайнім ступенем негуманності, безсердечності, жорстокості. Будучи оціночною категорією, це поняття включає в себе досить широкий спектр різноманітних дій ...» [23, с. 82]. Однак вказана кваліфікація, на думку Н.С. Крилової, не може застосовуватися до таких випадків через те, що склад злочину «Доведення до самогубства» передбачає належного «адресата» доведення: саме він, володіючи свободою волі й вибору, приймає рішення про самогубство [24, с. 2].

Шантаж – це погроза розголосити відомості, які потерпілий бажає зберегти в таємниці (наприклад, відомості про хворобу, позашлюбні стосунки тощо). Можливі випадки психічного впливу на неповнолітнього у вигляді погрози розголосити батькам певну інформацію, яку дитина бажає не повідомляти батькам. Систематичне приниження людської гідності – це тривале принизливе ставлення до потерпілого (постійні образи та інші форми глумління над ним тощо. У російській федерації у 2012 році вперше було засуджено А.С. за доведення до самогубства через Інтернет. У її діях, окрім підбурювання до самогубства, за яке не можна притягти до відповідальності, якраз були і встановлені факти публічного приниження гідності загиблого в мережі Інтернет. Систематичний протиправний примус до дій, що суперечать волі особи, це фізичний або психічний вплив на особу, який складається з трьох та більше дій, з метою спонукання її до дій, вчинення яких заборонене законодавством. Такий вплив може полягати в застосуванні фізичного або психічного насильства щодо потерпілого або близьких йому осіб, погрози знищення або пошкодження майна тощо. Можливі випадки психічного впливу на неповнолітнього погрозою вбивства чи заповідання тяжких тілесних ушкоджень його батькам.

З одного боку, не можна погодитися з позицією М. Теплюка, що така діяльність повинна мати мінімумом 2 епізоди. Судова практика однозначно визначає систематичність як вчинення не менше трьох разів протягом нетривалого часу (п. 10 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність» від 27 лютого 2004 р. № 2). З іншого боку, є слушною думка вченого щодо недоцільності визначення певної кількості таких злочинних актів. Судова практика свідчить про значні складнощі у доведенні кожного такого випадку протиправного примусу. Також є не логічним та не відповідним суспільній безпеці діяння для кваліфікації такого злочину доведення саме 3 епізодів протиправного примусу або 1 епізоду шантажу чи схиляння до самогубства. (безумовно примус є більш небезпечним, ніж шантаж). Отже, нормативне закріплення обов'язку органів досудового розслідування доводити мінімум три епізоди є практично не виправданим. Також є некоректним визначення законодавцем «примусу до дій, що суперечать волі особи», оскільки поняття «примус» це саме дії, які суперечать волі особи. Схиляння до самогубства і надання допомоги під час самогубства до 7 березня 2018 р. відповідно до законодавства не визнавалися кримінально-караними діяннями.

Так, наприклад, «... у Запоріжжі у вересні 2015 року було відкрито кримінальне провадження у відношенні С.К. за ст. 120 КК України. Його підозрювали у доведенні до самогубства через Інтернет дев'яти молодих жінок, чотири з яких проживали на території РФ, а п'ять – в Україні. Тільки одну з жертв на території України вдалось врятувати. По цій справі правоохоронцями була зафіксована IP-адреса особи, яка, використовуючи жіноче ім'я, знаходила в соціальній мережі «Контакт» майбутніх жертв та доводила їх до самогубства. В квартирі підозрюваного проведено обшук та вилучено

комп'ютер, з якого заходила в Інтернет особа, що підозрюється у доведенні до самогубства дев'ятох жертв. Зі слів врятованої жертви, підозрюваний називав себе жіночим іменем, представлявся медичною сестрою, давав поради та рекомендації, як краще вчинити самогубство, допомагав обирати місце для повішення та знаряддя, вмовляв зробити це разом. Переписка підозрюваного з іншими жертвами підтвердила саме такий відпрацьований спосіб доведення до самогубства. Після загибелі жертви підозрюваний писав у соціальних мережах родичам загиблих, що підтверджують родичі». При цьому положення оновленої ч. 1 ст. 120 КК України не можуть бути застосовані до вказаної ситуації, оскільки закон про кримінальну відповідальність (у разі криміналізації діяння) не має зворотної дії. Тобто за умови недоведення обов'язкових ознак об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 120 КК України, саме схиляння до самогубства, яке фактично вчиняв Є.К., не буде мати судової перспективи.

Під схилянням до самогубства потрібно розуміти будь-які умисні ненасильницькі дії, спрямовані на збудження в іншій особі бажання вчинити самогубство (пропозицію, умовляння, пораду, переконування тощо). Відповідальність за даний злочин настає незалежно від наслідків схиляння, тобто від того, вчинила особа самогубство чи відмовилася це зробити. На перший погляд, це нагадує підбурювання до вчинення злочину. Однак посилатися на ч. 4 ст. 27 КК України (підбурювання до доведення до самогубства), на нашу думку, не потрібно. Підбурювач, за визначенням, впливає на виконавця, схиляючи його до вчинення злочину. Відкриття кримінального провадження за ознаками підбурювання до доведення до самогубства передбачає наявність виконавця - особи, яка схилила іншого до самогубства або замаху на нього. Тобто винна особа психічно впливає на неповнолітнього та схиляє його до самогубства. Ця винна особа вже є виконавцем злочину, передбаченого статтею 120 КК України «Доведення до самогубства». Тобто немає підстав дії виконавця злочину оцінювати як підбурювання до вказаного злочину. Щодо встановлення кримінальної відповідальності за «інші дії, які сприяють вчиненню самогубства», як вже зазначалося, ми підтримуємо думку науковців, які стверджують, що таке визначення об'єктивної сторони складу злочину не відповідає положенням, передбаченим у п. 22 ч. 1 ст. 92 Конституції України, за яким за діяння, які є злочинами, відповідальність визначається винятково законами України.

Такі оціночні ознаки, відповідно до вищевказаного, безумовно, дозволяють органам досудового розслідування необґрунтовано розширювати межі криміналізації «Доведення до самогубства». Наприклад, збільшення ціни на комунальні послуги ставить багатьох громадян України в досить скрутні умови, що, можливо, й підштовхне окремих з них на самогубство. Тобто дії уповноважених органів (наприклад, Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг) щодо підвищення тарифів (наприклад, електричної та теплової енергії та ін.) можуть теоретично охоплюватися «іншими діями, що сприяють вчиненню самогубства». Безумовно, в судовій та слідчій практиці така діяльність суб'єктів владних повноважень не була й не буде оцінена як злочинна. Аналіз вказаних ознак об'єктивної сторони доведення до самогубства свідчить про певну їх недосконалість (загальний характер, дублювання за змістом, необґрунтована складність доведення окремих ознак) та необхідність подальшого удосконалення.

За даними Державної служби статистики України, у 2022 році майже сім з половиною тисяч українців вчинили суїцид. За свідченням головного наукового співробітника Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України Наталії Левчук, у групі ризику знаходяться не тільки неповнолітні, а ще й пенсіонери. Всесвітня організація охорони здоров'я також повідомляє, що в усьому світі в групі ризику знаходяться представники ЛГБТ, ув'язнені, біженці й мігранти [25, с. 3]. Підвищенню кількості самогубств в Україні сприяє багато факторів: криза в економіці, невисокий рівень культури та соціальної відповідальності, воєнні дії на території держави, підвищення тарифів, скорочення робочих місць, інфляція і як наслідок зубожіння населення тощо. На жаль не можна точно стверджувати скільки людей вчиняють самогубство із власного бажання та без стороннього впливу. Людство не стоїть на місці, воно знаходиться в постійному інтенсивному розвитку. Разом з тим, розвивається та модернізується і злочинність.

Доведення особи до самогубства є поширеним явищем та викликає стурбованість, оскільки становить загрозу для моральних засад соціуму, посягає на життя людини. Залучення громадськості у вирішення даного питання та програм з боротьби з насильством у сім'ї, профілактика самогубств є дієвими методами у боротьбі з проблемою. Стаття 2 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод та стаття 6 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права також проголошують, що право на життя - під охороною закону. Безліч інших міжнародних актів стоять на таких же позиціях, що зумовлює наявність у вітчизняному кримінальному законі норм, спрямованих на охорону життя. В умовах євроінтеграції таке доповнення законодавства абсолютно актуальне. Попри вознесення цінності життя, кожні 40 секунд у світі трапляється самогубство, причиною чого є і негативний вплив з боку інших людей. Країнами-лідерами за числом самогубств є Японія, Литва, РФ, Угровина, Україна та ряд інших. Серед потерпілих велика кількість неповнолітніх та молоді, що аж ніяк не покращує становище. У багатьох західних країнах самогубство до 1800-го року вважалося злочином, а багато ісламських країн і досі таврує самогубство як кримінальний злочин.

Зарубіжна кримінальна відповідальність за доведення до самогубства. Аналізуючи закордонне тлумачення злочину, можна виділити такі тези - Грузія, Азербайджан, РФ окремо в складі злочину виділяють погрозу - усний, письмовий, вчинений шляхом конклюдентних дій намір завдати фізичної чи моральної шкоди. Погрози нагадують шантаж, щоправда з розширеним тлумаченням, охоплює і залякування фізичною розправою потерпілого чи близьких йому людей. Законодавство Азербайджану відносить погрозу до жорстокого поводження, а Естонія додає до переліку знущання, що також розцінюється як жорстоке поводження. Республіка Молдова зазначає ще й наклеп, цькування, образу - діяння, які українське законодавство вважає дрібними проявами тиску, не здатними схилити до самогубства за наявності стійкої психіки у особи. Інше бачення способів схилення до самогубства представлені у Литві, Болгарії, Японії, Польщі Білорусі, Аргентині, Данії і інших, які прописали відповідальність за схилення до самогубства і допомогу вчинення, навіть якщо допомагаючий діяв з високих мотивів, наприклад, релігійних чи гуманних. Іспанія і Сан-Маріно не мають в кримінальному кодексі цього діяння, але представлене вбивство і його види, тож схилення шляхом вмовлення, примушування, пособництва розглядається як підвид вбивства. За схилення до невдалої спроби самогубства винний відповідає за тілесні ушкодження. Швеція, Китай, Корея мають схоже бачення: передбачають лише таке діяння як вбивство, і якщо особа вбиває іншу на її прохання, це діяння вважається кримінально караним.

Кримінальне покарання винного, який шляхом умовлянь або надання допомоги приводить людину до спроби самогубства, передбачено і в ст. 151 КК Республіки Польщі - від 3 місяців до 5 років (при цьому не містить кваліфікуючих ознак). Склад доведення до самогубства міститься і в законодавстві інших держав. У ст. 83 КК Аргентини йдеться, що «карається позбавленням волі на строк від одного року до чотирьох років тюремного ув'язнення той, хто підбурював іншого до вчинення самогубства або посприяв здійсненню самогубства. Покарання призначається як у випадку доведеної до кінця, так і в разі незакінченої спроби самогубства».

Кваліфікуючі обставини. Доведення до самогубства декількох осіб потребує посиленої відповідальності через підвищену суспільну небезпечність, особливо, якщо поєднане з діяльністю сект, носить масовий характер, як і доведення до самогубства неповнолітнього. Законодавства таких країн, як Росія, Азербайджан і Молдова не відносить до кваліфікуючих обставин службову залежність, а Грузія і Естонія не згадують матеріальну, що є значним недоліком. При тому Молдова зазначає, що якщо в матеріальній залежності особа перебувала від батьків, близьких родичів, чи іншого з подружжя і така особа схилила потерпілого до самогубства, ця обставина ще більше обтяжує діяння. Вчені розробляють пропозиції щодо доповнення списку обтяжуючих ознак. Одна з них - включення корисливого мотиву, бо діяння вчиняється тоді із прямим умислом, винний усвідомлює, що у разі самогубства потерпілого він отримає можливість привласнити його гроші чи інше майно або зможе позбутися матеріальної залежності від потерпілого, який виступає його кредитором за цивільно-правовими домовленостями.

Зарубіжний досвід щодо встановлення кримінальної відповідальності за доведення до самогубства через мережу Інтернет. Сьогодні, внаслідок стрімкого розвитку та поширення інформаційно-комунікаційних технологій, невід'ємною частиною життя людини стали мобільні телефони, планшети, комп'ютери тощо. Та особливе місце у житті суспільства належить саме всесвітній павутині - мережі Інтернет. Швидкість зростання користувачів інтернету вражає. При чому, йому властиві усі вікові категорії суспільства і велика кількість сфер діяльності. Але не зважаючи на позитивну роль віртуального простору, останнім часом спостерігається велика кількість вчинення злочинів за допомогою всесвітньої мережі, що являється суттєвою загрозою майбутнього. У кримінальній практиці деяких зарубіжних країн йде тенденція криміналізації таких форм доведення до самогубства, як підбурювання (Австрія, Індія, Італія), допомога в самогубстві (Данія, США).

Щодо перших проявів таких «забав», то перший онлайн суїцид було здійснено у США 2003 року 21-річним блогером шляхом прийняття сильнодіючих медичних препаратів і алкоголю та обговорюючи свої дії з учасниками чату. У 2007 році 42-річний мешканець Великобританії транслював через WEB-камеру комп'ютера процес самоповішення. У 2009 році в штаті Орегон (США) 26-річний хлопець шукав в соціальних мережах емоційно нестабільних жінок та домовлявся з ними про здійснення колективного самогубства, а саме повішення, яке планував фіксувати на відеокамеру [26, с. 168]. В зарубіжних країнах вже існує досвід засудження за доведення до самогубства через інтернет. Зокрема, в США у 2014 році в штаті Мінесота до кримінальної відповідальності був притягнений чоловік, який використовуючи інтернет мережу представлявся медичною сестрою та наполегливо давав поради жінкам, у яких були певні проблеми, покінчити життя самогубством і в такий спосіб покласти край усім стражданням. В Італії 2013 року велося слідство щодо вісьмох підлітків, які підбурили до самогубства 14-річну дівчину з використанням соціальної мережі «Facebook». Отже, інтернет являє собою потужний інформаційний і розважальний ресурс, та водночас безпека у віртуальному просторі є однією з гострих проблем сьогодення. Особливо важливою є проблема доведення до самогубства дітей підліткового віку через інтернет мережу. Тому, враховуючи світову тенденцію росту злочинності в мережі Інтернет існує необхідність внесення змін до кримінального та кримінального процесуального законодавства, які повинні відповідати сучасним викликам з боку злочинців.

Відмежування доведення до самогубства від суміжних складів злочинів. Доведення до самогубства відрізняється від вбивства (ст. 115 КК України), насамперед особливостями, що характеризують об'єктивну сторону кожного із цих злочинів. При доведенні до самогубства, на відміну від вбивства, потерпілий під впливом жорстокого з ним поводження, шантажу, примусу до протиправних дій або систематичного приниження його людської гідності з боку винуватого сам приймає рішення щодо позбавлення себе життя та умисно власноручно реалізує його, володіючи при цьому свідомістю та волею. Спосіб позбавлення життя, який обирає потерпілий, може бути будь-яким та не впливати на кваліфікацію діяння, тобто не можна говорити про наявність складу вбивства, якщо відсутній хоча б один із його структурних елементів.

Вбивства не може бути там, де немає протиправного, безпосереднього заподіяння смерті однією особою іншій. На теперішній час у кримінальному законодавстві України є низка чинних статей, що передбачають кримінальну відповідальність за жорстоке поводження. Таким суміжним складом злочину для статті 120 КК України є катування. Передбачене статтею 127 КК України катування розглядається як заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання шляхом нанесення побоїв, мучення або інших насильницьких дій з метою примусити потерпілого чи іншу особу вчинити дії, що суперечать їх волі, тобто ступінь насильницьких дій при катуванні має виражатися у спричиненні більш глибоких, особливо больових відчуттів з особливою жорстокістю, які можуть викликати стрес, почуття жаху чи неспокою, здатні принизити чи образити жертву, зламати її фізичний чи моральний опір. Все вищезазначене дає можливість стверджувати, що катування є спеціальним видом жорстокого поводження з потерпілим. І практикою підтверджується, що психотравмуючий вплив катування нерідко веде до самогубства. Таким чином, якщо катування потерпілого призводить до його самогубства або замаху на

самогубство, діяння необхідно кваліфікувати за статтею 120 КК України за сукупністю зі статтею 127 КК України.

Невиконання або неналежне виконання професійних чи службових обов'язків щодо охорони життя та здоров'я неповнолітніх внаслідок недбалого або несумлінного до них ставлення, якщо це спричинило смерть неповнолітнього, передбачене частиною 2 статті 137 КК України, є також суміжним частині 3 статті 120 КК України складом злочину. При певному співпадинні об'єктивної сторони і деяких інших ознак, неналежне виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей формально відрізняється від доведення до самогубства, вчиненого щодо неповнолітнього. По-перше, ця відмінність визначається ознаками об'єктивної сторони. По-друге, ці злочини розрізняються за колом тих осіб, що можуть бути суб'єктами цих злочинів, і, відповідно, за видами діяльності, яку вони повинні здійснювати згідно з зазначеними статтями Кримінального кодексу України. Незважаючи на зазначену формальну різницю цих двох складів злочинів, виникає проблема колізії норм. Об'єктивно діяння, передбачені частиною 2 статті 137 та частиною третьою статті 120 КК України, реально можуть бути кваліфікованими за будь-яким із двох зазначених складів. Відмежування є можливим переважно за суб'єктивною стороною - від форми вини, наявності чи відсутності мети довести жертву до самогубства, шляхом створення їй таких умов, за яких жертва сама позбавить себе життя.

Висновки:

1. Доведення до самогубства є специфічним злочином, оскільки саме самогубство є видом неприродної смерті, але даний злочин є єдиним проти життя особи, який не охоплюється поняттям «вбивство», адже вчиняється не безпосередньо винним, а потерпілим, тобто опосередковано. Проблема суїциду натеper є актуальною не лише в Україні, а в багатьох країнах світу. Причинами є як зовнішні проблеми в державі, так і особисті проблеми людини. Наявність численних розробок із даної проблеми свідчить про наявність недоліків у чинному законодавстві України.

2. Доведення до самогубства через використання телекомунікаційних мереж. Встановлено, що жертви кіберзалукування серед підлітків у 1,9 рази частіше вдаються до суїциду, отже, трансформаційні процеси глобалізаційного суспільства спричинили нове соціальне явище – кіберсуїцид, тобто самогубство, прямо або побічно пов'язане з online-агресією. Сучасні зміни до ст. 120 Кримінального кодексу України не вирішили усі проблеми з тлумаченням поняття «доведення особи до самогубства», до того ж потягли зміни у правилах кваліфікації правопорушень, пов'язаних з діяльністю «груп смерті» в соціальних інтернет-мережах та мобільних додатків IP телефонії. Встановлено, що у судовій та слідчій практиці відсутні універсальні підходи щодо ідентифікації таких суспільно небезпечних діянь.

Найбільшу складність у слідчих під час кваліфікації таких діянь створюють ситуації, коли неповнолітній, втягнутий в діяльність «груп смерті», все ж самостійно вчиняє дії, що призводять його до смерті. Такі дії винних, які спонукають неповнолітнього до самогубства можуть отримувати різну правову оцінку. Найбільш поширені варіанти кваліфікації таких дій – умисне вбивство (ст. 115 КК України) та доведення до самогубства (ст. 120 КК України). Аналіз вказаних ознак об'єктивної сторони доведення до самогубства свідчить про певну їх недосконалість (загальний характер, дублювання за змістом, необґрунтована складність доведення окремих ознак) та необхідність подальшого удосконалення.

3. Таким чином, для посилення кримінально-правової боротьби з доведенням до самогубства необхідно: 1. Диспозицію ч. 1 ст. 120 КК України викласти у наступній редакції: "Доведення особи до самогубства або до замаху на самогубство, що є наслідком жорстокого з нею поводження, шантажу, протиправного примусу до небажаних для неї дій, схиляння до самогубства, надання допомоги у вчиненні самогубства, втягнення у групи, ігри та інші заходи, кінцевою метою яких є самогубство або його імітація". 2. Диспозицію ч. 2 ст. 120 КК України викласти у такій редакції: "Те саме діяння, вчинене щодо особи, яка перебувала в матеріальній, службовій або іншій залежності від винуватого, або групою осіб, або з використанням телекомунікаційних засобів, або щодо двох або більше осіб". 3. Верховному Суду України детальніше розробити понятійно-категоріальний апарат, що буде роз'яснювати поняття "доведення до самогубства", "схиляння", "сприяння" і тлумачити відповідні дефініції.

Література:

1. Шестопалова Л.М. Самогубство та доведення до самогубства: заходи протидії: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Київ, 2001. 18 с.
2. Кірієнко, В. О. Кримінально-правові та кримінологічні засади запобігання доведенню особи до самогубства або до замаху на самогубство: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Кірієнко Вячеслав Олександрович; Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. 18 с.
3. Уголовный кодекс УССР, утвержденный ВУЦИК 23 августа 1922 г. (с измен. и дополнениями по 1-ое июня 1924 года и с алфав. указ.). [6-е офиц. изд.]. Харьков : Юрид. изд-во Наркомюста УССР, 1924. 104 с.3.6.
4. Дудоров О.О. Кримінальне право: навч. посіб. / О.О. Дудоров, М.І. Хавронюк ; за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ: Ваїте, 2014. 944 с.
5. Горностай А.В. Кримінальна відповідальність за замах на злочин. Харків: Юрайт, 2016. 232 с.
6. Гусак О.А. Об'єкт доведення до самогубства: сучасний погляд. Вісник Одеського національного університету. Правознавство. 2018. Т. 17. Вип. 1/2 (16/17). С. 171-175.;
7. Гусак О.А. Об'єкт доведення до самогубства: сучасний погляд / О.А. Гусак // Вісник Одеського національного університету. 2019. Т. 16. Вип. 24. Правознавство. С. 70-76.
8. Кримінальний кодекс Королівства Іспанія / під ред. В.Л. Менчинського; переклад на українську мову О.В. Лішевської. Київ: ОВК, 2017. 284 с.
9. Колінько О.О. Доведення до самогубства: порівняльна характеристика Українського і зарубіжного кримінального законодавства : зб. наук. пр. 2018. С. 258–263.
10. Кримінальний кодекс Французької Республіки / під ред. В.Л. Менчинського; переклад на українську мову К.І. Мазуренко. Київ: ОВК, 2017. 348 с.
11. Бажанов М.І. Кримінальне право. Особлива частина. Київ. 2005, 134с.
12. Грищук В.К. Кримінальна відповідальність за доведення до самогубства в історії вітчизняного права / В.К. Грищук // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук, праць.-Вип. 67. О. : Юрид. л-ра, 2018. с. 649-655.
13. Кривоконь Д.А. Доведення до самогубства: кримінально-правовий аналіз / Д. А. Кривоконь // Молодий вчений. 2018. № 11. с. 888-892.
14. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2017_11_217.
15. Гусак О.А. Кваліфікація доведення до самогубства / О.А. Гусак // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук, праць. Вип. 16. О. : Юрид. л-ра, 2017, с. 613-616.
16. Кваліфікація злочинів : навч. посіб. / Г.М. Анісімов, О.О. Володіна, І.О. Зінченко та ін. ; за ред. М. І. Панова. Харків : Право, 2019. С. 54.
17. Грищак М.О. Кваліфікація доведення до самогубства / М.О. Грищак // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук, праць. Вип. 13. О. : Юрид. л-ра, 2018, с. 413-509.
18. Гусак О.А. Проблемні питання об'єктивної сторони доведення до самогубства / О.А. Гусак // Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку державності та права: матер. міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 30 листопада 2018 р.). Т. 2 / відп. за вип. д.ю.н., проф. В.М. Дрьомін; Націон. ун-т «Одеська юридична академія». О.: Фенікс, 2018. с. 215-216.
19. Міські Д.О. До проблеми визначення об'єктивної сторони доведення до самогубства. Юридичні науки: проблеми та перспективи. Івано-Франківськ, 19–20 травня 2017 р. С. 87–89.
20. Найдьонова Л.А. Агресивний кіберпростір чи агресивні користувачі? – психологічні засади долання кібербулінгу. Психологічні перспективи. Спеціальний випуск. Проблеми кібер- гресії / Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. 2017. Т. 2. С. 83–92.
21. Паукова А.В. Ідея інформаційного захисту дітей / А.В. Паукова // Вісник ЛНУ ім. Т.Шевченка №13 (272) Ч. III, 2013, С. 51-56. 5.
22. Бозенков Г.Н. Кримінальне право : навч. посіб. / Г.Н. Борзенков; за заг. Київ: Ваїте, 2018. 541 с.
Хавронюк М.І. Кримінальне право : навч. посіб. / М.І. Хавронюк; Ваїте, 2014. 944 с.

-
23. А.І. Коробєєв Захист дітей від самогубства/ О.А. Гусак // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. 2018. № 16. с. 135-138.
24. Крылова Н.Е. «Группы смерти» и подростковый суицид: уголовно-правовые аспекты. Отрасли права. URL: <http://отрасли-права.рф/article/22232>.
25. О. М. Гладун. Левчук Наталія Михайлівна // Енциклопедія Сучасної України : енциклопедія [електронна версія] / ред.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2016. Т. 16. URL: <https://esu.com.ua/article-54001> (дата перегляду: 20.11.2022).
26. Гавловський В.Д. Щодо використання соціальних мереж для виявлення, розкриття та попередження злочинів / В.Д. Гавловський // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика) №2 (28) 2012, С. 271-280.